

233

Marathi
1377

K. R. RAGHUNATHA RAO,

The Department of Public Instruction, Bombay.

MARATHI VRITTADARPANA,

gf 6344.

OR

MIRROR OF PROSODY.

BY

PARASHURAM BALLAL GODBOLE.

SIXTH EDITION.—5,000 Copies.

*Registered for Copy-right under Government of India's
Act XXV. of 1867.*

Bombay
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPOT

1874.

(All Rights reserved.)

Price One Anna Nine Pies.

BOMBAY :

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

P15E
21/4

मुंबई इलाक्यांतोल सरकारी विद्याशाळाखाती.

1377

वृत्तदर्पण.

हे,

परशुरामपंत गोडबोले

त्यांनी केले.

भातृनि सहायी—५००० रुपी.

मुम्बईची मातृकी सन १८७७ च्या २५ व्या भावनापत्रांत नोंदिली आहे.

मुंबई.

गवर्नमेंत सेंचल बुरुक दिपो.

इसवी सन १८७४.

या पुस्तकसंबंधी सर्व अधिकार सरकारांत व्याधीन ठेविले आहेत.

किंमन वाचने दीन आहे.

सुंदरमध्वे

एन्युकेशन समिटीच्या छात्राऱ्यांत छापिले.

प्रस्तावना.

कवितेचा (पद्यरूप कवितेचा) अभ्यास करणारे विद्यार्थ्यांस कवितेच्या प्रकारांचें व भेदांचें ज्ञान अवश्य असलें पाहिजे. तरी माहिती नसली तर प्राचीन कवींच्या व अर्वाचीन कवींच्या कविता पाहण्यास किंवा नवीन कविता करण्यास मोठी अडचण पडते.

कवितेचे प्रकार संस्कृत भाषेत विद्वानांनीं लिहून ठेविले आहेत. परंतु संस्कृत भाषा शिकल्यावांचून ते समजावयाचे नाहीत.

तेच प्रकार प्राकृत कवींनीं आपल्या कवितेत घेतले आहेत. तरी संस्कृत ग्रंथांत जितके प्रकार सांगितले आहेत तितके घेतले नाहीत असे त्यांचे ग्रंथ पठिल्यावरून समजते.

त्या विषयावर प्राकृत भाषेत शालिल्या ग्रंथ प्रसिद्धीत आला नाही. तो अवश्य भ्रमाचा असे मनांत आणून विद्यार्थ्यांस वृत्तांची साधारण माहिती घेऊन घ्यावयाची संस्कृत ग्रंथांच्या आधारेनेच हा लहानसा पद्यात्मक प्राकृत ग्रंथ केला आहे. त्यांत संस्कृतांतल्या प्रमाणे वृत्तांचे सर्व प्रकार घेतले नाहीत. प्राचीन कवींचे बहुतेक पद्यात्मक ग्रंथ पाहून त्यांत वृत्तांचे व छंदांचे जे जे भिन्न भिन्न प्रकार आढळले त्यांचा मातृ ग्रंथ संघट्ट केला आहे.

त्या लहानशा ग्रंथाचा जे कांहीं लक्ष्य लावून अभ्यास करतील त्यांस वृत्तांविषयी बरीच माहितीगारी होईल. किंबहुना पद्यरूप नवी कविता सुदृशीनीं करण्याची शक्ति येईल.

हा ग्रंथ निर्दोष असला असे म्हणवण नही. कांठें कांठें दोष राहिले असतील, तथापि नवीन कृतीकडे लक्ष्य देऊन समजून क्षमा करतील असा भरवसा आहे.

आर्षा.

कविना असो कशी तरि तात्पर्यावरिच समजनी दृष्टी ॥

दात्री, तेणें होतो बालोके तेंचि तन्मनमृष्टी ॥ १ ॥

उपोद्घात.

श्लोक.

नमूनि देवदेवाते रसिके स्वांततर्पण ॥
बालबोधार्थ करितो अल्प हे वृत्तदर्पण ॥ १ ॥
छंदे वृत्ते संस्कृतांत बर्णिलीं असती मुळीं ॥
पाहून त्याच रीतीने देशे भाषेत सांगतो ॥ १ ॥

कविता दोन प्रकारची आहे. एक गद्यरूप आणि एक पद्यरूप. ज्याला पाद नाहींत ते गद्य, आणि ज्याला पाद आहेत ते पद्य. त्या पद्यालाच श्लोक, छंद, वृत्त असे म्हणतात. पद्यरचनेविषयी संस्कृत भाषेत पिंगलादिकांनीं नियम सांगितले आहेत, ते प्राकृत जनांस समजण्या करितां त्याच नियमांच्या आधारेनं वृत्तांचीं लक्ष्य लक्षणें महाराष्ट्र भाषेत पद्यरूपानें सांगतो

गीति.

छंदःशास्त्रीं जितर्का छंदे वृत्ते हि बर्णिलीं असती ॥
तितर्कां प्राकृतभाषे मध्ये कोर्णाहि घेतलीं नमती ॥ ३ ॥
प्राकृत कविनीं जीं जीं वृत्ते पाहोनि घेतलीं गोडीं ॥
तीं तींच बर्णितो मी येतिल बहुतेक राहतिल योडीं ॥ ४ ॥

संस्कृत भाषेत वृत्तांचे प्रकार बहुत आहेत, ह्याजें एक अक्षराचा पाद, दोन अक्षरांचा पाद, तीन अक्षरांचा पाद असे चढत चढत सव्वीस अक्षरांचा पाद पर्यंत छंदे सांगितलीं आहेत, परंतु प्राकृत भाषेत कित्तके प्रकार प्रसिद्ध नाहींत.

एका अक्षरा पासून गान अक्षरां पर्यंत पादांचीं वृत्ते येथें घेतलीं नाहींत, आठ अक्षरांच्या चरणापासून तेवीस अक्षरांच्या चरणापर्यंत मात्र वृत्ते घेतलीं आहेत.

गीति.

जी नियत अक्षरांची रचना तिम म्हणति वृत्त कीं छंद ॥

अक्षरगणभेदांनीं होती त्यांचे अनेकविध भेद ॥ ५ ॥

चरणाचीं अक्षरे गारवीं असून गणभेदांनीं अवांतर भेद पुष्कळ होतात. त्यांनून प्रसिद्ध वृत्ते घेतलीं आहेत.

परिभाषा.

गण दोन प्रकारचे आहेत. अक्षरगण आणि मात्रागण. अक्षरगण आठ आहेत, आणि मात्रागण पांच आहेत.

अक्षरगण.

दिंडी.

गणामध्ये अक्षरे तीन येता ॥ म्हस्वरीघोनीं आठ भेद होती ॥

य र त न भ ङ ण म हि अक्षरां आठनां ॥ फोड त्यांची सांगतो आयकाने ॥७॥

अक्षरगणलक्षण.

अभंग.

आदलघू जो तो यगण म्हणावा ॥

रगण गणावा मध्यलघू ॥ ८ ॥

अंत्यलघू जो तो तगण म्हणावा ॥

नगण गणावा सर्वलघू ॥ ९ ॥

आदगुरू जो तो भगण म्हणावा ॥

जगण गणावा मध्यगुरू ॥ १० ॥

अंत्यगुरू जो तो रगण म्हणावा ॥

मगण गणावा सर्वगुरू ॥ ११ ॥

उदाहरण. श्लोक. अनुष्टुप्.

य, यमाच्चा, न, नमन, त, ताराप, र, राधिका ॥

म, मानावा, स, समरा, ज, जनास, भ, भास्कर ॥

इहा श्लोकांत छंदोनुरोधाने गणांश्या क्रम साधला नाहीं म्हणून खाली
क्रमाने गण लिहितो.

यमाच्चा, हा यगण, आदलघु ॥

राधिका, हा रगण, मध्यलघु ॥

ताराप, हा तगण, अंयलघु ॥

नमन, हा नगण, सर्वलघु ॥

भास्कर, हा भगण, आदागुरु ॥

जनास, हा जगण, मध्यगुरु ॥

समरा, हा सगण, अंयगुरु ॥

मानावा, हा मगण, सर्वगुरु ॥

लघु गुरु संज्ञा.

श्लोक.

ऋस्व स्वराते लघु बोलताती ॥

दीर्घ स्वराते गुरु नाम देती ॥

पुढे^१ अनुस्वार विसर्ग येतो ॥

संयोग ऋस्वास गुरुत्व देतां ॥ १२ ॥

हा नियम प्रायः संस्कृत शब्दांत लागू आहे. जसें करु, दुःख, पर्व, पत्र, इत्यादि. ह्यांतील पहिलीं ऋस्व अक्षरे गुरु समजावीं, परंतु प्राकृत शब्दांत तसें नाहीं. जंब, तंब, तुम्ही, तुझ्या, तिच्या, दुसऱ्या, इत्यादि. ह्यांतील पहिल्या ऋस्वाक्षराला गुरुत्व मानीत नाहींत. दोन समान व्यंजने पुढे असलीं तर मात्र ऋस्वास गुरुत्व येते. जसें कित्ता, घट्टा, गप्पा, हुटा, इत्यादि.

१ ऋस्व स्वरापुढे वेळां अनुस्वार, विसर्ग, कित्ता संयोग येतो तेव्हां त्या ऋस्व स्वरास गुरुत्व देतो असा अर्थ. इतिन् पादानीं ऋस्वास गुरुत्व येते.

मात्रालक्षण.

मात्रा म्हणजे अक्षराच्या उच्चारणकालाचे प्रमाण.

श्लोक. अनुष्टुप्.

लघुची तों एक मात्रा गुरुच्या दोन मानिती ॥

मात्रावृत्तीं याच रीती मात्रांनीं गण मोजिती ॥ १२ ॥

लघु अक्षराचे चिन्ह ५ असे आहे आणि गुरु अक्षराचे चिन्ह
-असे आहे.

मात्रागण.

आर्या.

गण एक एक होतो मात्रांचा चार चार मात्रांनीं ॥

लघुगुरुभेदांनीं ते मात्रांचे पांच गण होती ॥ १४ ॥

मात्रागणलक्षण.

आर्या.

द्विगुरु मगण, लल ग सगण, ल ग ल जगण, गलल भगण, मनि आणा ॥

चारहि लघु तोचि नगण, ऐसे हे पांच गण जाणा ॥ १५ ॥

उदाहरणे.

मेधा हा मगण. ह्यात दोन गुरु आहेत.

सविता हा सगण. ह्यात दोन लघु एक गुरु.

जनास हा जगण. ह्यात लघु, गुरु, लघु.

भाजन हा भगण. ह्यात गुरु, लघु, लघु.

नवरस हा नगण. ह्यात चारही लघु आहेत.

चार मात्रांचा गण भरावयास ह्या पांचां हांचून कोणताही गण येऊं
शकत नाही.

वृत्ताचे धावणी तीन भेद.

समवृत्त, अर्धसमवृत्त, आणि विषमवृत्त. वृत्ताला प्रायः चार भाग असतात. प्रत्येक भागाला चरण किंवा पाद म्हणतात. ह्या वृत्ताचे चाऱ्ही चरण सारखे ते समवृत्त, ज्याचे प्रथम तृतीय चरण आणि द्वितीय चतुर्थ चरण सारखे ते अर्धसमवृत्त, आणि ज्याचे चाऱ्ही चरण भिन्न लक्षणांजे ते विषमवृत्त. प्राकृत भाषेत विषमवृत्त कोठे आढळत नाही. अर्धसमवृत्त तरी काचित्. समवृत्त मात्र फार आहेत.

श्लोक धनुष्युप.

वृत्ताचा जो चतुर्थांश त्याला पाद बोलिजे ॥

पादाच्या १ लक्षणे सर्ववृत्तलक्षण जाणिजे ॥ १६ ॥

वृत्तें पुष्कळ आहेत, त्यांत कोणतें वृत्त कोणत्या रसाला अनुकूल, व कोणतें वृत्त कोणत्या रसाला प्रतिकूल ह्याविषयीही नियम आहेत, परंतु त्यांचा विचार येथे केला नाही.

ह्या पंथांनील विशेष संकेत.

श्लोक. धनुष्युप.

पादार्थी पद^१ ही कोठे गणार्थी संघ घेतला ॥

अक्षरार्थी अवयव लला लघु गगा गुरु ॥ १७ ॥

अक्षरें^२ गणसंज्ञेची जरी आहेत न्हस्व तीं ॥

छंदाच्या अनुरोधाने कोठे दीर्घहि घातलीं ॥ १८ ॥

१ एका पादाच्या लक्षणा वरून सर्व वृत्तांचे लक्षण समजतें. हें समवृत्ताविषयीं मात्र समजावें. कारण ही त्याचे चाऱ्ही चरण सारखे असतात.

२ पद म्हणजे पाद, संघ म्ह० गण, अवयव म्ह० अक्षरें, ल किंवा ला म्ह० लघु, आणि ग किंवा गा म्ह० गुरु असे समजावें.

३ व र न म ङ स ही यणसंज्ञेचीं अक्षरें कोठे कोठे वा, रा, गा, भा, जा, सा, अर्धांही घेतलीं आसि.

गीति.

ज्या वृत्ताचें लक्षण तें त्या वृत्तीच कथिन मी स्पष्ट ॥

यास्तव होइल कोठें छिष्ट परी साहतील तें शिष्ट ॥ १९ ॥

श्लोक. अनुष्टुप्.

वृत्तसंगी^१ आद्य पादां द्वितीयांत गणक्रम ॥

अक्षरें तिसऱ्या पादां उदाहरण शेवटीं ॥ २० ॥

येथें लक्षणश्लोकाचा चतुर्थ चरण जरी उदाहरणार्थ केला आहे तरी पूर्णपणें समजण्यासाठीं प्रत्येक वृत्तास अन्य ग्रंथांनील एकेक उदाहरण निराळें दाखविलें आहे. कचित् अन्यकवींचें उदाहरण न मिळालें तेंचें स्वकृत उदाहरण दाखविलें आहे.

वृत्तामध्ये यति किंवा अवसान कोणत्या अक्षरावर असावें हें समजण्याकरिता त्या त्या वृत्ताच्या नांवापुढें अंक घातले आहेत आणि ज्याला पादातीं यति आहे त्यापुढें पा० असें अक्षर घातलें आहे.

त्या ग्रंथांत पुढें जीं वृत्ते सांगायचीं आहेत त्यांचा नांवें अनुक्रमानें सांगतां.

वृत्तांचीं नांवां.	पादाक्षरें.	वृत्तांचीं नांवां.	पादाक्षरें.
१ विद्युन्माला.....	८	१० कामदा	१०
२ माणवक	८	११ शुद्धकामदा	११
३ प्रमाणिका.....	८	१२ ललित.....	११
४ समानिका.....	८	१३ इंद्रवज्रा	११
५ अनुष्टुप्	८	१४ उपेंद्रवज्रा	११
६ मणिबंध	९	१५ उपजाति	११
७ चंपकमाला	१०	१६ शालिनी	११
८ हंसी	१०	१७ दोषक.....	१३
९ मत्ता	१०	१८ रथोद्धता	११

वृत्तांचीं नांवे.	पादाक्षरे.	वृत्तांचीं नांवे.	पादाक्षरे.
१९ स्वागता	११	४६ पंचचामर.....	१६
२० मौक्तिकमाला	११	४७ शिखरिणी.....	१७
२१ भ्रमराविलसित	११	४८ पृथ्वी	१७
२२ भद्रिका	११	४९ हरिणी.....	१७
२३ भुजंगप्रयात	१२	५० मंदाकांता	१७
२४ वृंतविलंबिन	१२	५१ विन्धुप्रिया	१८
२५ प्रियंवदा	१२	५२ शार्दूलविकीर्णित	१९
२६ वंशस्थ	१२	५३ क्षाधरा	२१
२७ इंद्रवंशा	१२	५४ अमृतध्वनि.....	२२
२८ तर्क	१२	५५ मंदारमाला	२२
२९ जलोद्धतगति	१२	५६ उमा	२२
३० स्रग्विणी	१२	५७ मदिरा	२३
३१ प्रमिताक्षरा	१२	५८ मदिरा किंवा सवाई ..	२३
३२ वैश्वदेवी	१२	५९ दुर्गाई सवाई	२३
३३ मालती	१२	६० हरिणीप्लुता.	
३४ यूयिका	१२	६१ मान्यभारा.	
३५ प्रभावती	१३	६२ पुष्पिताया.	
३६ मंजुभाषिणी	१३	६३ भायां.	
३७ प्रहर्षणी	१३	६४ गीति.	
३८ मत्तमपूरी	१३	६५ उपगीति.	
३९ विभावरी	१३	६६ उग्रीनि.	
४० वसंततिलका	१४	६७ भार्यागीति.	
४१ प्रहरणकलिता	१४	६८ अभंग.	
४२ असंबाधा	१४	६९ दिंडी.	
४३ मध्यक्षमा	१४	७० साक्ती.	
४४ मालिनी	१५	७१ ओवी.	
४५ चामर.....	१५	७२ घनाक्षरी.	

समवृत्ते.

१ विद्युन्माला. यति. ४. ४.

विद्युन्माला ऐसे बोला ॥ जेये मा मा गा गा आला ॥
आठानीं या पादे व्हावे ॥ श्रीरामांते भावे ध्यावे ॥

चरणांत अक्षरे ८ गण. म. म. ग. ग.

उदाहरण. बाहेरचे नवनीत.

दीन प्रेमा ये तूं रामा ॥ सौख्यारामा इद्विश्रामा ॥
अंतःसया नष्टच्छया ॥ संपदामा दे मत्कामा ॥

२ माणवक. य० पा०

माणवक स्पष्ट क्षणा ॥ भा त ल गा हेच गणा ॥
अक्षरके अष्टमिते ॥ बोलके ते दुग्ध पिते ॥

चरणांत अक्षरे ८ गण. भ. त. ल. ग.

उदाहरण. वा० नवनीत.

नित्य नखे त्या करिता ॥ कां झटतां कां श्रमतां ॥
जा भगवन्नाम वदा ॥ निर्भय गा त्यास सदा ॥

३ प्रमाणिका. १ पा०

प्रमाणिका तिला क्षणा ॥ ज रा ल गा असे गणा ॥
पदांत आठ अक्षरे ॥ बंदोलं सखं ते बरे ॥

चरणांत अक्षरे ८. गण. ज. र. ल. ग.

उदाहरण. वा० नवनीत.

अज्ञाश्चतासि बंदिता ॥ व ज्ञाश्चतासि निदिता ॥
असे स्वतांच वागतां ॥ झणूनि ताप भोगितां ॥

समानिका. पा०

ती समानिका घडेल ॥ रा ज गा ल ज्या जडेल ॥

पादि आठ अक्षरेच ॥ सोगंतो तुंझो खरेच ॥

चरणांत अक्षरे ८ गण. र. ज. ग. ल.

उदाहरण. दुसरे स्वकृत.

तुमचा मि दास सत्य ॥ जें कराल पारपत्य ॥

मान्य तें सुखास द्याल ॥ योग्य तें तुम्ही कराल ॥

५ अनुष्टुप्. पा०

अनुष्टुप् छंद तें ज्याला ॥ एक नेम नेते गंणी ॥

अक्षरे चरणीं आठ ॥ देवा तार मॅला खरे ॥

चरणांत अक्षरे ८ गणाचा नियम नाही. १

उदाहरण. वा० घोरोपंत.

सेवा करावया लावा देवा हा योग्य थाकर ॥०

या तमाच्या शिरीं आत—पत्र हो तुमचा कर ॥

६ मणिबंध. २ पा०

या मणिबंधातें परिती ॥ भा म स यन्वादा वरिती ॥

अक्षरसंख्या यास नऊ ॥ सन्मनं लोण्याहूनं धऊ ॥

चरणांत अक्षरे ९ गण. भ. म. स.

उदाहरण. वा० नव०

इव्य मिळवें याकरिता ॥ कां हलक्यांना आर्जवता ॥

काय नव्हे हो तो धनवान् ॥ ईश रमेचा जो भगवान् ॥

१ अनुष्टुप् छंदास वरी गणाचा नियम नाही तरी प्रथमचरणाचें पांचवें अक्षर लघु ध्वनि, आणि मध्यचरणाचें सव्वें अक्षर लघु व तिसमचरणाचें सव्वें अक्षर गुरु असाचें हतका नियम आहे.

२ या वचाला मणिमध्य असेही नांव आहे.

७ चंपकमाला. य० ५, ५.

चंपकमाला तीस छणावै ॥ भा म स गा तै जेय गणावै ॥
पांचदुणी^१ पादाक्षर संख्या ॥ शीघ्रें धेरोवै सज्जनै संख्या ॥
चरणांत अक्षरें १० गण. भ. म. स. ग.

उदाहरण. बा० नव०

धांव मुकुंदा दूट विमर्दा ॥ धांव रमेशा दुःख विनाशा ॥
फार विपनी फारच भीती ॥ यांस हरावै सत्वर यावै ॥

८ हंसी. य० ४, ६.

हंसी ऐसैं छणतिल तिथे ॥ येती पादीं म भ न ग जिथे ॥
एक्या पादीं अवयव^२ दहा ॥ मुक्तीमध्यें चिरें मुखें पहा ॥
चरणांत अक्षरें १० गण. म. भ. न. ग.

९ उदाहरण. बा० नव०

या संसारीं चलच सगळें ॥ आप्त जेही तनु धन बळें ॥
विश्वस्रष्टया विरहित खरें ॥ विश्वासाचें स्थळ न दुसरें ॥

१ मत्ता. य० ४, ६.

मत्ता ऐसैं छणतिल तीतें ॥ येती पादीं म भ स ग जीतें ॥
एक्या पादीं अवयव दहा ॥ विद्याभ्यासीं अक्षरेंतें रोहो ॥
चरणांत अक्षरें १० गण. म. भ. स. ग.

उदाहरण. दु० स्वकृत.

होते जेव्हां सुसमाधि वृष्टी ॥ पावे तेव्हां मुख बहु सृष्टी ॥
थिता आवे बहुतथि देवा ॥ त्याची आळी करुं बहु सेवा ॥

१० कामदा. व० ५, ५.

बोलती कबी तीस कामदा ॥ रा य जा ग हे येति न्या पदा ॥
अक्षरें तिथे मोजिता दहा ॥ भो, दयानिधे गारिं तांपें हो ॥

चरणांत अक्षरें १० गण. र. य. ज. ग.

उदाहरण. बा० गोसावीनंदन.

घोर हा नको फार कष्टलों ॥ स्वा हितास मी व्यर्थ गुंतलों ॥
गारिं शीघ्र संसारयातना ॥ हे दयानिधे श्रीगजानना ॥

११ शुद्धकामदा. प्र० ६, ५.

झणति तीस वा शुद्ध कामदा ॥ न र र ला ग हे येति न्या पदा ॥
चरणिं येति एकादशाक्षरें ॥ नृपतिं मस्नेकीं छत्रं चाक्षरें ॥

चरणांत अक्षरें ११ गण. न. र. र. ल. ग.

उदाहरण. बा० वामन.

प्रगटलामि तूं नंदगोकुळीं ॥ झणुनि इंदिरावास या स्यळीं ॥
सकळही मुखी या ब्रजीं हरी ॥ विरहदुःखिता गोपसुंदरी ॥

१२ ललित. व० ५, ६.

व्यासही कबी ललित बोलती ॥ रा ज सा ल गा चरणि दीसती ॥
पांच आणिं सा असति अक्षरें ॥ तांपुं बोलती बचनं तें अक्षरें ॥

चरणांत अक्षरें ११ गण. र. ज. स. ल. ग.

उदाहरण. दुस० स्वकृत.

सपदा असे बहुत न्या घरीं ॥ खावया तिथे मिळति सोयरीं ॥
इव्य संपतां पळति तेथुनी ॥ कोणि पाहिना जवळ येउनी ॥

१३ इंद्रवज्रा. पा०

ती इंद्रवज्रा ह्यणिजे कवीने ॥ येती त ता जा ग ग हे क्रमाने ॥
या अक्षरे येतिल पादि अक्ष ॥ मारी अरी जो धरि शंखे चक्रा ।
चरणांत अक्षरे ११ गण. त. त. ज. ग. ग.

उदाहरण. दु० वेणीसंहार ना०

कां टाकिले शस्त्र रणांत तेणे १ ॥ साक्षी पृथासूनुच एक जागे ।
हे कर्म झाले समरांत जेव्हां ॥ होतासि कोठे रणभीरू तेव्हां ॥

१४ उपेंद्रवज्रा. पा०

उपेंद्रवज्रा ह्यणतात तीला ॥ ज ता ज गा गा गण येति जीला ॥
पदास होणे शिव अक्षरांनी ॥ पंहा मनीं धुंडिशि कायें रानीं ।
चरणांत अक्षरे ११ गण. ज. त. ज. ग. ग.

उदाहरण. बा० रघुनाथ पं०

तया वनीं एक तटक्र तोये ॥ तुडुंबले तामरसानपाये ॥
निरंतरा मंद मरंद वाहे ॥ तपांतही यास्तव रिक्त नेहे ॥

१५ उपजाति. पा०

एक्या पदीं येइल इंद्रवज्रा ॥ दुग्या पदीं तीच उपेंद्रवज्रा ॥
तेव्हां ह्यणवै उपजाति तीला ॥ पंतीचें देख्यें असे संतीला ॥
चरणांत अक्षरे ११ गण.

विषमपादीं त. त. ज. ग. ग. आणि समपादीं ज. त. ज. ग. ग.

उदाहरण. बा० नवनीत.

हा नाण गेला बरती मण्याला ॥ धरून पृथ्वीवर आणण्याला ॥
ज्यांचेच आला परतून पक्षी ॥ पहा कसा निश्चल रत्न भक्षी ॥

१ अश्वत्थामा कर्नास ह्यणतो, द्रोणाचार्याने शस्त्र ह्या टाकले हे धर्मराजं जा
२ अकरा. ३ प्रत्येक अर्धोप्या पहिल्या पावी इंद्रवज्रात्मक आणि दुसऱ्या पावी
इंद्रवज्रात्मक असने त्या वृत्ताला उपजाति ह्यणवै.

१६ शालिनी. य० ४, ७.

या वृत्ताला शालिनी ह्येच नाम १ ॥ जे मा ता ता गा ग पांचे स्वधाम ॥

एव्या पादीं अक्षरे चार सात ॥ संच्छांछांछां बोधे आंणो भेनांत ॥

चरणांत अक्षरे ११ गण. म. तं. त. ग. ग.

उदाहरण. वा० नवनीत.

मीं भौन्मा हत इंदिये देह वाणी ॥ बुढी वाछा कल्पना वृत्ति याणीं ॥

जीं जीं केलीं ज्ञान अज्ञान पापे ॥ तीं नाशावीं श्रीहरि स्वप्रतापे ॥

१७ दोधक. पा०

दोधक नांव तयामचि देती ॥ तीन भ दोन ग हे गण येती ॥

अक्षर मान शिवा १ सुम जाणा ॥ सन्धरे भेटवि ता वंदुराणां ॥

चरणांत अक्षरे ११ गण. भ. भ. भ. ग. ग.

उदाहरण. वा० नवनीतः

सज्जन पालन पोषण कर्ता ॥ सन्धर सर्वहि संकट हर्ता ॥

तोच स्वलांम भयंकर शास्ता ॥ वृत्त्यनुरूप हरी फलदाता ॥

१८ रथोद्धता. य० पा०

वृत्त तेष्य ह्यणती रथोद्धता ॥ रा न रा ल ग असेच तत्वता ॥

रुद्रसंमित १ पदांत अक्षरे ॥ शोळांतर्वे संभजो भनीं धरे ॥

चरणांत अक्षरे ११ गण. र. न. र. ल. ग.

उदाहरण. वा० वामन पं०

मोकळ्य करुनि कंठ तेधवा ॥ बाठवुनि मनि ज्ञानकीधवा ॥

ते रंडे भरतही तसा रडे ॥ जौवरी नयन होति कोरडे ॥

१ पादांनीं इत्यास बुद्धन भेने. २ अक्षरा. ३ अक्षरा. ४ डीक्या रडे.

१९ स्वागता. य० पा०

स्वागता म्हणति मुक्त तयाला ॥ रा न भा ग ग असे गण ज्याला ॥

अक्षरें हि अकरा पदि येती ॥ धेन्ये ते हरिपदी मने देती ॥

चरणांत अक्षरें ११ गण. र. न. भ. ग. ग.

उदाहरण. वा० वामन पं०

देखिले नयनि नंदकुमारा ॥ श्याम सुंदरवरा सुकुमारा ॥

मंद हास्य अतिरम्य मुखार्चे ॥ दाखवी स्वमुख नित्य सुखार्चे ॥

२० भौक्तिकमाला. य० ५, ६.

भौक्तिक माला म्हणति तयाला ॥ येतिल भा ता न ग ग जयाला ॥

अक्षर संख्या शिवे सम पादी ॥ लुब्धार्चे होती मृगं मधुनादी ॥

चरणांत अक्षरें ११ गण. भ. त. न. ग. ग.

उदाहरण. वा० स्वकृत.

बोलति सारे पशुधि तयाला ॥ अक्षर नाही किमपि जयाला ॥

साक्षरता उत्तम पद देते ॥ व्यक्षरता सदाश धन नेते ॥

२१ क्षमरविलसित. ४, ७.

सांचीं नावें क्षमर विलसितें ॥ ज्यांच्या पादी म. भ. न. ल. ग. मितें ॥

एके पादीं अवयव^२ अकरा ॥ द्योयीं धर्मो उक्षरें नेंचें करों ॥

चरणांत अक्षरें ११ गण. म. भ. न. ल. ग.

उदाहरण. दु० स्वकृत.

मुद्रा शोभे मुकनक घटिता ॥ कंठी माला मणिगणलक्षिता ॥

मायां शोभे सुमन अस्मितें ॥ मंगा लक्षी मृगमद नुसलें ॥

११ भद्रिका. पा०

म्हणति नुध तिलाच भद्रिका ॥ न न र ल ग हि जीस मुद्रिका ॥

हरमिते पदि अक्षरे गणा ॥ संतंतं हरिहरी मुखे म्हेणां ॥

चरणांत अक्षरे ११ गण. न. न. र. ल. ग.

उदाहरण. रामचंद्र जोशी.

यदुपनिपदि या मनास रे ॥ परि तरि भववासना सरे ॥

मिळतिल नुज फार मुद्रिका ॥ बसल घरि सदैव भद्रिका ॥

२३ भुजंगप्रयाग प० ६, ६.

भुजंगप्रयागं म्हणावे तयाला ॥ कमानेच येती य चारी जयाला ॥

पदी ज्याचिया अक्षरे येति बारा ॥ रेमां नोयकां दुःखं माझे निवारो ॥

चरणांत अक्षरे १२ गण. य. य. य. य.

उदाहरण वा० रामदास.

मना सज्जना भक्तिपंथेचि जावे ॥ तरी श्रीहरी पाविजेतो स्वभावे ॥

जनीं निंद्य ते कर्म सोडोनि द्यावे ॥ जर्गी बंद्य ते सर्वभावे करावे ॥

२४ द्रुतविलंबित. पा०

द्रुतविलंबित वृत्त घडे तिथे ॥ न भ भ र कम हाचं गर्णी तिथे ॥

रविमिते चरणातिल अक्षरे ॥ वरिते धर्म करो अपुन्या करे ॥

चरणांत अक्षरे १२ गण. न. भ. भ. र.

उदाहरण. वा० वामन पं०

क्षग भरी जरि देहे न मूढता ॥ तटतटां स्थळिचे स्थळि मूढता ॥

बळ असे कळले बळसत्तमा ॥ दुबनि लक्षितसे पुरुषोत्तमा ॥

१ मगरचना. २ भद्रिका अक्षरे. ३ कन्याज रसेज. ४ बारा अक्षरे. ५ काविव-
स्ताचा देह.

२५ प्रियंवदा. य० ४, ४, ४.

कवि भले ह्यणति ती प्रियवंदा ॥ न भ ज रा गण असे जिच्या पदा ॥
 चरणिचीं असति अक्षरें रवी ॥ नें करिं तो अनेयें जो असे कवी ॥
 चरणांत अक्षरें १२ गण न. भ. ज. र.

उदाहरण. दु० स्वकृत.

मुनिजनीं मदनसा दिसे सये ॥ मज गमे वर तुझ्या मनास ये ॥
 जनकजेस रिझवुनियां तदा ॥ वदतसे निजसखी प्रियंवदा ॥

२६ वंशस्थ. पा०

तयास वंशस्थि नाम ठेविती ॥ जयास जा ता ज र संघं सेविती ॥
 पदांत मामां इतकींच अक्षरें ॥ पंहा विचोळनि असेयें कीं खरें ॥
 चरणांत अक्षरें १२ गण. ज. त. ज. र.

उदाहरण वा० रघुनाथ पं०

लते सर्त्रीं रुंद निरुंद कालवे ॥ गळोनि तेथें मकरंद कालवे ॥
 परागही सांद्र तयांत रंगती ॥ फुलासवें भृंगतती तरंगती ॥

२७ इंद्रवंदा. पा०

ती इंद्रवंदा कविराज हेरिती ॥ ता ता ज रा हे गण येति येरिती ॥
 पादा मधे भानु^१ मितेष अक्षरें ॥ नाहीं प्रपंचातिलें सौख्यं तें खरें ॥
 चरणांत अक्षरें १२ गण. त. त. ज. र.

उदाहरण. वा० रामचंद्र जी०

गोपी हरीच्या भजनांत रंगल्या ॥ तें पाहुनी देवि मनांत भंगल्या ॥
 हे सौख्य आझी न जनांत पातल्या ॥ कीं इंद्रवंदातहि जन्म घेतल्या ॥

२८ तोटक. पा०

बदती कवि तोटक वृत्त तया ॥ चरणीं सचमुष्टय^१ येत जया ॥
 दस आणिक दोन पदाक्षर तीं ॥ दूदं हीं^२ अंसतीं तंरिं को क्षरंतीं ॥
 चरणांत अक्षरें १२ गण. स. स. स. स.

उदाहरण. वा० नवनील.

जर विस्तृत नेत्र अक्षी असली ॥ हरिणी तुजला दिसली असली ॥
 तर मानव रूपवती हरिणी ॥ चल सत्वर दाखिव ती रमणी ॥

२९ जलोद्धतगति. ६, ६.

जलोद्धतगती तिलाच क्षणती ॥ जिथे गण ज सा ज साच घडती ॥
 पदीं असति अक्षरें, रविमिती^३ ॥ अनेतं मुखं ते मुखे बंदुं किती ॥
 चरणांत अक्षरें १२ गण. ज. स. ज. स.

उदाहरण. वा० रामचंद्र. जो०

जनाचि सखि लाज ही विसरली ॥ पतिव्रतपणागुनी घसरली ॥
 नसे नबल ऐकताचि मुरली ॥ मती तिजमधें समघ मुरली ॥

३० स्रग्विणी. पा०

स्रग्विणी वृत्त हें नांव देती तया ॥ पादिं येति र हे संघ^४ चारी जया ॥
 होति बारा पदीं अक्षरें मोजिता ॥ सौख्यं होतें मनां ईशरीं योजिता ॥
 चरणांत अक्षरें १२ गण. र. र. र. र.

उदाहरण वा० राम० जो०

राधिका राधि दारीं उभी राहिली ॥ श्रीधरानें घरत्कालिं ती पाहिली ॥
 पूर्णचंद्रानना प्वांत विद्राविणी ॥ पुर्णमासीच मुक्ताफल स्रग्विणी ॥

३१ प्रमिताक्षरा. पा०

प्रमिताक्षरा मृणति तीस कवी ॥ पादि सा ज सा स गण हे बदवी ॥
 पादि अक्षरें रविमिते^१ असती ॥ पतिर्वीचुनी सुखं गणी न संती ॥
 चरणांत अक्षरें १२. गण स. ज. स. स.

उदाहरण. दु० स्वकृत.

सकला जनास सुखदा सरसा ॥ रविभा जशी उदयि तामरसा ॥
 गुरुबाकरीलथि भवाब्धि रिता ॥ हरिपादजा जशि सिता सरिता ॥

३२ वैश्वदेवो. य० ५, ७.

व्या व्या वृताला बोलती वैश्वदेवी ॥ व्या व्या पादीं हे दोनदां माय^२ ठेवी ॥
 एकैका पादीं अक्षरें येति बारा ॥ मिथ्या मानावा हा प्रपंची पंसारो ॥
 चरणांत अक्षरें १२ गण. म. म. य. य.

उदाहरण. वा० नवनीत.

या जन्मामध्ये इद्रिये देह वाणी ॥ आत्मा हृदांछा कल्पना वृत्ति यांणी ॥
 जीं जीं मीं केलीं हात अहात पापें ॥ तीं तीं नाशावीं श्रीहरि स्वप्रतापें ॥

३३ मालती. य. ५. ७.

कविजन बोलति तीस मालती ॥ न ज ज र हे गण जीस लागती ॥
 भरतिल पादि झरधि^३ अक्षरें ॥ तंत्रित करीं अंपुल्ले तुम्ही बरे ॥
 चरणांत अक्षरें १२ गण. न. ज. ज. र.

उदाहरण वा० राम० छो०

निशि सुजना विजला घरी पहा ॥ नयनसुखावह रत्न हें महा ॥
 नगमाधि घालुनिपां दिसे कशी ॥ कनकलता नवमालती जशी ॥

१ सारा. २ दोन वयस व दोन वयस. ३ झर ५ रूपि ७ एकून १२.

३४ यूयिका. व० ३, ९.

यूयिका म्णति वृत्त कवी तथा ॥
 रा न भा र गण येतिल हे जया ॥
 अक्षरे चरणि तींत नऊ पहा ॥
 लोभे होईल तुला खरो मेहो ॥

चरणांत अक्षरे १२ गण. र. न. भ. र.

उदाहरण. वा० भनंतकवि.

दीर्घ रोदन वनीं लहु भायके ॥
 कोण गांजित भसे मम अंबिके ॥
 बाण तीक्ष्ण मशितीं धनुषीं करी ॥
 येउनी नमुनि बोलत सुंदरी ॥

३५ प्रभावनी. ४, ९.

प्रभावनी म्णति सुवृत्तने गुरू^१ ॥
 जया पदीं ज भ स ज शोवटीं गुरू ॥
 पदामध्ये त्रिदशाधि येति अक्षरे ॥
 • दयानिधी करिल्लिधि आमुंचे करे ॥

चरणांत अक्षरे १३ गण. ज. भ. स. ज.

उदाहरण. वा० नवनीन.

धराचरा प्रति उदयास आणितो ॥
 जगत्पती अखिल हि हार्द जाणतो ॥
 दयानिधी सकळ विपत्ति वारितो ॥
 समर्थ तो, क्षरण जनास वारितो ॥

३६ मंजुभाषिणी. य० ५, ८.

म्हणती ऋवी तिससचि मंजुभाषिणी ॥
 चरणीं जिष्या स ज्ञ स जा ग दाटणी ॥
 भरती पदीं त्रिदश संख्य अक्षरे ॥
 ठेंसंवां मंनीं संदुंपदेशं आंदरे ॥

चरणांत अक्षरे १३ गण. स. ज. स. ज. ग.

उदाहरण. बा० राम० जो०

हरिवांचुनी घडिभरी घरीं नसे ॥
 भुलली तया सतत काय मानसे ॥
 परपूरुषीं रति धरी स्वतोषिणी ॥
 म्हणतां कशी गरिब मंजुभाषिणी ॥

३७ प्रहर्षिणी. य० ३, १०.

वृनाते म्हणति कवि प्रहर्षिणी त्या ॥
 आरंभीं म न ज र शेवटीं ग ये ज्या ॥
 एकैका चरणि सदक्षरे हि तेरा ॥
 देवांचे चरितं कसे विधिच हेरा ॥

चरणांत अक्षरे १३ गण. म. न. ज. र. ग.

उदाहरण. बा० नवनीत.

अंगाने सरल तसाच तो मनाने ॥
 कालाने चल न तसाच तो धनाने ॥
 विद्येने सरस तसाच तो मत्तीने ॥
 उळीने चतुर तसाच तो कृतीने ॥

३८ मत्तमयूरी^१. व० ४, ९.

आ वृत्ताला बोलति ते मत्तमयूरी ॥
 जेये येती मा त य सा गा गणपूरी ॥
 पादीं पादीं अक्षर संख्या समतेरा ॥
 श्रीरामाभ्यां पादंसैरोमीं सुखं हेरा ॥
 चरणांत अक्षरे १३ गण. म. त. य. स. ग.

उदाहरण. वा० राम० सो०

माता भ्राता तू भयनाशा सखयाजी ॥
 गेले स्नाना विप्र तथा अन्न न भाजी ॥
 आतां देती शाप सहासी बनि कृष्णा^२ ॥
 हाका मारी मत्तमयूरी परि कृष्णा ॥

३९ विभावरी. पा०

वदति ते करि तयास विभावरी ॥
 न भ ज जा ग गण ज्या चरणावरी ॥
 विदज्ञ जाण चरणानिल अक्षरे ॥
 गुरूं वेंचे करितें जां अति आक्षरे ॥
 चरणांत अक्षरे १३ गण. न. भ. ज. ज. ग.

उदाहरण. वा० धनंजय०

रुदन ते करितसे जनकात्मजा^३ ॥
 कुमति हे उपजली कशि आत्मजा ॥
 तुरग बांधुनि जिवावरि उठला ॥
 पडतसे धराणि होठनि आकुला ॥

-
- १ मत्तमयूर भलेही नांव आहे.
 - २ वीवरी. ही दुर्वास भक्त आकाशवास गेला तेव्हा कृष्णाला हाक मारणे.
 - ३ जानकी रामाचा भक्त म्हणून धरला तेव्हा जोरक करिते.

४० वसंततिलका^१ पा०

झाणा वसंततिलका व्हय तेंच वृत्त ॥
 येती जिये त भ ज जा ग ग हे सुवृत्त ॥
 संख्या चतुर्दश पदांतिल अक्षरांची ॥
 होते जंनांतें अक्षरीं निरक्षरांची ॥

चरणांत अक्षरें १४ गण. त. भ. ज. ज. ग. ग.

उदाहरण. दु० शाकुंतल ना०

घोडे कधीं न खळती रविच्या रयाचे ॥
 उलंघितो पवन भाग सदा नभाचे ॥
 भूभार शेष धरि संतत मस्तकांहीं ॥
 राजास विश्रम तसा क्षण मात्र नाहीं.॥

४१ प्रहरणकलिता. ७, ७.

प्रहरणकलिता कवि क्षणति तिला ॥
 न न भ न ल ग हे गण असति जिला ॥
 अवयव^२ चबदा प्रतिपदि भरले ॥
 गुंढ पंद धरितो जें नें बंधु तेंरलें ॥

चरणांत अक्षरें १४ गण. न. न. भ. न. ल. ग.

उदाहरण. बा० राम० जो०

निशि दिनि रिपुचें भय जरि तुजला ॥
 अठिब सतत तूं विषधरसतिला^३ ॥
 अवन करिल ती जननि तशि सदा ॥
 त्यजिल न महिषासुरमयनि कदा ॥

१ ह्या वृत्ताला सिधोडना, उडकिनी, मधुमाधवी, भक्तीही नावें आहेत.

२ अक्षरें. ३ दुयेंला.

४९ असंबाधा. व० ५, ९.

त्या वृत्ताला बोलति सुकवि असंबाधा ॥
 न्याच्या पादीं ये म त न स ग ग निर्बाधा ॥
 एके पादीं अक्षर भरतिल तीं चौदा ॥
 पुण्यांचा तूं लीकेंरं करिं मनुजां सोदां ॥

चरणांत अक्षरे १४. गण. म. त. न. स. ग. ग.

उदाहरण. वा० राम० जो०

माठे दाते ते तनुपन सह गेले कीं ॥
 स्वर्गा त्यांचे भूवरि सुत नुरले लोकां ॥
 गौळी यांतें तो यदुपति दिसतो साधा ॥
 भक्तांची जो दूर सहज करितो बाधा ॥

४३ मध्यक्षामा. व० ४, १०.

मध्यक्षामा सुकवि झणति त्या वृत्ताला ॥
 पादीं पादीं म भ न य ग ग येनी न्याला ॥
 एके पादीं अवयव चवदा ना येनी ॥
 दातुं ते जे तेंनुंधनें गॅरिबालां टती ॥

चरणांत अक्षरे १४ गण. म. भ. न. य. ग. ग.

उदाहरण. दु० स्वकृत.

नंदाग्नेने कटिवरि हरि घेई गथा ॥
 गेहा जातां मनसिज बहु देई बाधा ॥
 कुंजारण्या प्रति हरि सह राधा गेली ॥
 तेथे मानीं बहुविध चिर केली' केली ॥

४४ मालिनी. य० ८, ७.

म्हणति कवि तयाला मालिनी वृत्त तेव्हां ॥
 न न म य य असे हे संघ' येतात जेव्हां ॥
 प्रतिचरणि हि पंधा अक्षरें ही तयाचीं ॥
 हॅरिहॅरं चॅरणालो आंपुल्ले हीतें यांचीं ॥
 चरणांत अक्षरें १५ गण. न, न. म. य. य.

उदाहरण. दु० शाकुं० ना०

तरुवर सुफलांच्या आगमीं नम्र होती ॥
 जलदहि जलभारें खालती फार येती ॥
 सुपुरुष विनयातें भाग्य काळीं धरीती ॥
 उपकृति करिखांची जाणिजे हीच रीती' ॥

४५ चामर. पा०

चामराख्य वृत्त तेंच बोलती कवी सदा ॥
 जेय रा ज रा ज रा असेच लागती पदा ॥
 भोजिता पदांत होति अक्षरें हि पंधरा ॥
 पाहेंतांथि सॅज्जेनासॅ वाकॅवावि कॅधॅरा ॥
 चरणांत अक्षरें १५ गण र. ज. र. ज. र.

उदाहरण. बा० राम० लो०

राधिका पहाबयास जातसे रमापती ॥
 प्राकृता समान त्यास वृद्ध गोप कोपती ॥
 त्यां कळे न हा हरीच गोकुळांत पामरा ॥
 नीच मार्जनी समान मानितात चामरा ॥

४६ पंचचामर. वा०

तयास पंचचामराख्य वृत्त बोलती सदा ॥
 ज रा ज रा ज गा असेच संघ ग्याधिया पदा ॥
 दहा सहा पदा गणून अक्षरे पदांत या ॥
 जंपाधिया मनांसि ज्ञांसि सौख्ये सर्वदा तया ॥
 चरणांत अक्षरे १९ गण. ज. र. ज. र. ज. ग.

उदाहरण. वा० वेचीसं० वा०

अजून ^१ केशा तूमचे विमुक्त नाहिं जाहले ॥
 कशी करील बद्ध ही अधींच बाड आपले ॥
 अशा मदीय उत्तरे मनांत फार ब्योचली ॥
 जणू गमे तिला उरीं सुरीच काय ब्योचली ॥

४७ शिखरिणी. य० ६,११.

तया वृत्ता देती विनुध मन संता शिखरिणी ॥
 जयामध्ये येती य म न स भ ला गा गण गर्णी ॥
 दहा आणी सात प्रतिचरणि ही अक्षरमिती ॥
 विसावांतो ध्यावां गुरुचरणिं सांगू तुज किती ॥
 चरणांत अक्षरे १७ गण. य. म. न. स. भ. ल. ग.

उदाहरण. वा० रघुनाथ० वं०

कदा ^२ नेणों जोडी चारधनुनि काडी घर कदा ॥
 कदा धर्नी जोडी बरिबरिहि सोडी तरि कदा ॥
 विपदाच्या बद्ध बरि विवर लक्षास्तव रणी ॥
 कळे रामेंद्राची त्वरित सरसंधान करणी ॥

१ डीपदीच्या वारसनें दुबोधनीची कळी अनुकनी विला इतर केले आहे.
 २ मन्वराचार्ये कर्मण आहे.

४८ पृथ्वी. य० ८, ९.

सुवृत्त बद्ध चांगलें छणति सुप्त पृथ्वी तथा ॥
 अधी ज स ज त्यापुढें स य ल गा हि येती जया ॥
 पदांत सतरा पहा असति अक्षरें मोजुनी ॥
 पदा शरण येति ते तरति कीर्ति ऐशी जुनी ॥
 चरणांत अक्षरें १७ गण. ज. स. ज. स. य. ल. ग.

उदाहरण. वा० मोरोपं०

प्रसाद तुमचा कळानिधिहुनी गुणें आगळा ॥
 हरी नतमनोमळा निजसुरद्रुमाचा मळा ॥
 करी रत सदा बळानुजपदी^१ मना चंचळा ॥
 सुल्लेचि पुरवी लळा सुचिर कीर्ति दे उज्वळा ॥

४९ हरिणी. य० ६, ४, ७.

म्हणति हरिणी त्या वृत्ताला पद्मंत जसी रू^२ ॥
 न स म र स हे०आधीं येती पुढेंच लघू गुरू ॥
 प्रतिचरणिही येती सत्रा समानचि^३ अक्षरें ॥
 शरण गुरूच्या पाया जावें करीलचि तो बरें ॥
 चरणांत अक्षरें १७ गण. न. स. म. र. स. ल. ग.

उदाहरण. वा० मोरोपं०

अभय दिधलें आहे वाहे शुचि प्रतिभासरा^४ ॥
 विभुमणिधिया सारा ताराप^५ कारण पासरा ॥
 जडहि कविता जोडी गोडी गुणी हरिच्या धरी ॥
 सहज तुमचा हीना दीना प्रसाद समुदरी ॥

५० मंदाक्रांता. य० ४, ६, ७.

मंदाक्रांता छणति तिगला वृत्त तें मंद चाले ॥

१ कृष्णवर्दी. २ मृगविद्येव. ३ चारी चरणांत सारसी. ४ स्फूर्तिरूप झ
 ५ चंद्र.

ग्याच्या पादीं म भ न त त हे आणि गा दोन आले ॥
 एख्या पादीं गणति सतरा अक्षरांचीच होते ॥
 काही रामां भेंबेंनेदिंतुनी खोंतसे कोरें गोंते ॥
 चरणांत अक्षरे १० गण. म. भ. न. त. त. ग. ग.

उदाहरण. वा० उत्तररामच० ना०

हाहा^१ देवी हृदय फुटते देह माझा गळाला ॥
 वाटे गून्य विभुवन मला अंतरात्मा जळाला ॥
 या आत्म्याने किति तरि सदा दुःखभारा धरावे ॥
 मोह व्यापी फिराफिरुनि म्या काय आतां करावे ॥

५१ विबुधप्रिया. ३, ५, ५५

हातसे विबुधप्रियांच्य वृत्त ते बरवे तिथे ॥
 रा स जा ज भ रा असे गण येति सा सरसे जिथे ॥
 अक्षरे अठराच येतिल पादिं भोगुनियां पद्य ॥
 दीनेतारेंकें दुःखेंहारेंकें चात्रुंमारेंकें रामें हो ॥
 चरणांत अक्षरे १८ गण. र. स. ज. ज. भ. र.

उदाहरण. वा० रामचंद्र मो०

राधिका सखि आज ती मज आणि भेटिस राजसे ॥
 देतसें धन फारसें तर मानसा बबडे तसें ॥
 चित्त हें तिज पाहुनी भजलें दुजी न सुचे क्रिया ॥
 प्राण आइल वाटतो जरि येइना विबुधप्रिया ॥

५२ चार्दूल विक्रीडित. व० १२, ७.

आहे वृत्त विशाल आस म्हणची चार्दूल विक्रीडित ॥
 मा सा जा स त ता ग येति गण हे पादास की जोडित ॥

१ लीलाविरसामुळे रामचंद्र श्लोक करणे.

एकोणीस पहा गणुनि चरणीं येतात हीं अक्षरें ॥
 तेजः पुंजं नभौ अंणीं पसरंलीं रत्ने पहा नक्षरें ? ॥
 चरणांत अक्षरें १९ गण. म. स. ज. स. त. त. ग.

उदाहरण. बा० मोरोपं०

जो लोकत्रितयीं फिरे स्थिर नसे ताटीं जसा पारद ॥
 स्वांतध्ययपदींच निश्वल भवांभोधींत जो पारद ॥
 जो बणें गगनोदरीं क्षण दिसे पूर्णेंदु कीं शारद ॥
 श्रीशांतःपुरचत्तरींच उतरे तो सन्मुनी नारद ॥

५३ स्रग्धरा. य० ७,७,७.

कंठीं माळा धरी जी सुरुचिर तिजला स्रग्धरा नाम देती ॥
 त्या वृत्तीं एकपादीं म र भ न य य या हे गण स्पष्ट येती ॥
 ज्याच्या प्रत्येक पादीं भरतिल गणितां अक्षरें एकवीस ॥
 श्रीरोमांचे स्वभद्र स्मरणें भंग कसे होईनां ते कवीस ॥
 चरणांत अक्षरें २१ गण. म. र. भ. न. य. य. य.

उदाहरण. बा० मोरोपं०

माझा^२ प्रेमा सुदामा हरिसख दुबळा शब्द संदोह जो हे ॥
 साधूपासीं श्रुतीनें पदर पसरुनी जोडिले स्वल्प पोहे ॥
 या दीनेप्रायनातें नुधजन भगवान् प्रीतिनें फार गोडी ॥
 आणोनी श्रोतृवक्त्रीं भरिल बहुदया मानुनी तेहि थोडी ॥

५४ अमृतध्वनि. ४,७,७,४.

साराऽमृतध्वनि उदारा नरा सुखवि दारा तिलाच म्हणती ॥
 ता भा य जा स र न गा हेच जेय गण एकैक पादिं गणती ॥
 बेवीस येति चरणीं अक्षरें गणुनि पाहींच संशय जरीं ॥
 रत्नाबेयां पेंरेंभेकासं संकटिंचें दैत्यां बंधी नरेंहरी ॥
 चरणांत अक्षरें २२ गण. त. भ. य. ज. स. र. न. ग.

१ नभौ. २ मोरोपंत कवीनें आपला प्रेमा आणि सुदामा यांचें रूपक केले आहे.

उदाहरण. बा० भानंदतनय.

माला १ करीं हृदय मालासि ते भसित ज्वाला मृगाग्नि कटी ॥
 लोला जटा रुळति दोलापरी परम कोलाहलध्वनि उठी ।
 हा लाभ मानुनिच नीलालका मुकृतशीला तयास नमिती ॥
 आला मुनी निज घराला म्हणुनि मग झाला पुढे नरपती ॥

५५ मंदारमाला. य० ४, ६, ६, ६.

मंदारमाला कवी बोलती हीस कोणी हिला अश्रुपाटी भसे ॥
 सातातकारी^२ जिथे हा घडे पाद तेथे गुरू एक अंती बसे ॥
 या मोक्षितां एकपादांत निघांत येतील बेबीस कीं अक्षर ॥
 वारावेंया तापें तारावेंया यासं नारायणां तूंचि ये संवरे ॥
 चरणांत अक्षर १२ गण. न त. त. त. त. त. त. ग.

उदाहरण. बा० श्रोतरीपंत

वाचाल मी नीट पाचारितो धीट याच्या नयो वीट साच्या हरी ॥
 खोटा जरी मी चखोटा मधे तूंचि मोठा रूप्या न तोटा घरीं ॥
 दाता मुखाच्या सदा तारिता आपदा ताप हे एकदा तापटी^३ ॥
 या संतमेवाढ्या संपदा दे भया संग नाशील या संकटीं ॥

५६ उमा. य० ६, ६, ६, ४.

तीस उमा कवि बोलति जी बहु आवडती गिरिधाम सती ॥
 तन्पदि सात भ नामक हे गण शेवटि एक गुरू असती ॥
 नाविस अक्षर दावि सदा पद लागुनि राहिल नेमधिया ॥
 मीनें अळ्य विणें दीनें तेंसां हेंरि हीनें रूपेविणें मी मुँधियां ॥
 चरणांत अक्षर २२ गण. म. म. म. म. म. म. म. ग.

१. जनकाच्या वरीं विश्वामित्र मेल्या म्हाये वर्यन जाहे.

२. सप्त नमस्कारां.

३. दूर पाटीव.

उदाहरण. बा० भानंदतनय.

यापरिचे भवताप विमोचन चापशरांकित भव्यमती ॥
 पाहुनि सर्व नृपाहुनि उत्तम लाहुनि तोष पुसे नृपती ॥
 कोण भसे महिपाळकबाळक हे जगचाळकसे सुचले ॥
 सांग भला सहसा गमनाशय चांग मनांत मला रुचले ॥

५७ मदिरा. ६, ६, ६, ५.

ती मदिरा कवि बोलति जी मन मोहुनियां जन लाविल नादीं ॥
 ग्या गण सात भनामक आधिच दोन गुरू मग येतिल पादीं ॥
 अक्षर संमिति पाहसि तू जरि तेविस होतिल नेमचि याचा ॥
 साधुनि सवेंरें प्या स्वहितो तुम्हि कोहिचें नेम नसे स्ववैयाचो ॥
 चरणांत अक्षरे २३ गण. भ. भ. भ. भ. भ. भ. भ. ग. ग.

उदाहरण. दु० स्वकृत.

पाहुनि दीनजनांस अळाविण मीन तसा अति दुःखित होतो ॥
 कष्टबुनी निजदेह जना बहु तुष्टवि नित्यचि साधु अहो तो ॥
 जो उपकार करी सुजनावरि अंतरि निर्मळ भाव धरीतो ॥
 साधितसे परकीयहिता परि साधन आत्महितीच करीतो ॥

५८ मदिरा किंवा सवाई. ६, ६, ६, ५.

ठेविति नाम तथा मदिरेसचि थोरथोर कविराज सवाई ॥
 चार भकार पुढे र न भा ग ग जेय जेय गण येतिल पाई ॥
 यातहि तेविस अक्षरिसंमिति पादि पादि सम मोजुनि घेई ॥
 सगेंन सगें निरेंतरे जोडुनि दुष्टें सगेंतिस सौडुनि देई ॥
 चरणांत अक्षरे २३ गण. भ. भ. भ. भ. र. न. भ. ग. ग.

उदाहरण. बा० योरोपंत.

राम रघूनम कामरिपुत्रिय लोक शोक हर यापरि भावें ॥
 दासराये तुज होउनियां पादि लीन दीन जनबंधुसि गावें ॥

आमरणस्मृति हेच असो वय याच साच सुपधांत सरावें ॥
दे वरदा वर या सरणाप्रति पाप ताप जलधीस तरावें ॥

५९ दुसरी सवार्ह. ७,६,६,४.

कविमन त्या मदिरेसधि लक्षुनि ठेविति नाम सवाह तिला ॥
प्रथम नकार जकार सहा मग शेवटि ते ल ग येति जिला ॥
भरतिल तेविस अक्षर एकपदीं जरिं मोजुनि पाहसि तीं ॥
प्रतिदिनें बोटेंसे हि उंगावेंसे विंधु पक्षि सितीं अंसितीं ॥
चरणांत अक्षरें २२ गण. न. ज. ज. ज. ज. ज. ल. ग.

उदाहरण वा० मोरोपंत.

शिव हृदयालय कीं सुखदायक निर्जरनायक सेव्य पदा ॥
अभय मला जरि देसि अपाय निवारुनि पाय नमीन सदा ॥
तुज भुजगाभभुजासि असे वर मागतसें वरदान करा ॥
रघुकुलवंशवतंस दशाननसंततिकाननदाहकरा ॥

अर्धसमवृत्ते.

६० हरिणीपुता.

विषमीं त्रिसकार ल गा असे ॥ न भ भ र कम हाच समीं बसे ॥
विषमीं अक्षरां चरणीं युतां ॥ द्विदंशं अक्षरं तीं हरिणीं प्रुतां ॥
चरण १,३ अक्षरें ११ गण. स. स. स. ल. ग. चरण २,४ अक्षरें
१२ गण. न. भ. भ. र.

उदाहरण वा० नवनीत.

मजला गिरिराज कळीव या ॥ वनलतांत नकीं लपली प्रिया ॥
कृश अंग तिचे अति निर्मळ ॥ प्रिय निरंतर भाषण कोमळ ॥

६१ माव्यभारा.

विषमींच पदीं स सा ज गा गा ॥ समपादीं स भ रा य येति भागा ॥
विषमीं अक्षरां समींच बास ॥ तारिं सहा तिसें होय माव्यभारा ॥

चरण १, ३ अक्षरें ११ गण. स. स. ज. ग. ग. चरण २, ४ अक्षरें १२
गण. स. भ. र. य.

उदाहरण. वा० प्रसन्नराघव.

निजकाव्यरसेच तृप्त होती ॥ पण काव्ये परकीय साधु गाती ॥
निजपुष्परसे अळे बुडाले ॥ पण तो कुंभजळेंच आम्र डोले ॥

पुष्पिताग्रा.

विर्विचित्रं चरणीं ननारंयां हा ॥ नजंजरं गां क्रमं हा संमोतं पाहा ॥
त्रिदश विचित्रं अक्षरं समया ॥ त्रिदश समीं पादि तीच पुष्पिताया ॥
च० १, ३ अ० १२ गण. न. न. र. य. च० २, ४ अ० १३ ग० न. ज. ज. र. ग.

उदाहरण. वा० रामचंद्र जो०

नृपंजन नगरींत सोय पाहा ॥ नृपभजना त्यजुनी घरीं न राहा ॥
नगगिहि भरली दिसे समया ॥ ध्वजशिखरीं लतिकाच पुष्पिताया ॥

—••••—

मात्रागणवृत्त.

भार्यावृत्ते.

आर्येभ्या प्रयेक अर्धांत साडेसात मात्रागण असावे. त्यांत विषम-
स्थानीं ज गण नसावा आणि पष्ठस्थानीं ज गण किंवा न गण यावा हा
सामान्य नियम आहे.

भार्याचे भेद.

गीति.

भार्यागीःन्युपगीःपुद्गीःत्वार्यागीति हे असे पांच ॥
भार्याचे भेद पहा छंदःशास्त्रांत बणिले साच ॥
भार्या, गीति, उपगीति उग्रीति, भार्यागीति, असे पांच भेद आहेत.

१ भार्यालक्षण.

आर्येभ्या प्रयेकैर्पदी, द्वौर्दशं मात्रां त्रैस्तौर्दशं तिस्र्योर्दशं ॥
अष्टौर्दशं द्वुस्र्योर्दशं, आधिकं चैवभ्यासं पंचदशं ॥

उदाहरण बाहेरचे.

नूतन पल्लव फुटला, असला तर आणिला प्रियेने तो ॥
लवकर चाखायाला, तोंडाशी गज पहा नेतो ॥

१ गीतिलक्षण.

गीतीच्या प्रथमपदी, द्वादशं मात्रां त्रिंशच्च तिस्र्याला ॥
दुस्र्या पादी अठरा, मात्रा असेती त्रिंशच्च चवथ्याला ॥

उदाहरण. बा० मोरोपंत.

तरला ययाति राजा, दर्शन होतांच संतरायार्थे ॥
सदर्शनचि सुदर्शन, करि गट चट कटक अंतरायार्थे ॥

उपगीतिलक्षण.

उपगीतीच्या पहिल्या, तिस्र्याही द्वादशचि मात्रा ॥
दुस्र्या आणिके चवथ्या, मात्रा पादांत पंधाची ॥

उदाहरण बाहेरचे.

यन्ने श्रेय कळाया, शास्त्रानुभवहि तसा तसा भावे ॥
सद्गुरूला शरण कपट, दंभहि टाकूनियां जावे ॥

उद्गीति लक्षण.

उद्गीतीच्या पहिल्या तिस्र्याही द्वादशचि मात्रा ॥
दुस्र्या पादी पंधा, चवथ्या पादांत येति अष्टदश ॥

उदाहरण. स्मृत.

देवा मी शरण तुला, भालो मज तूचि सांभाळी ॥
तूचि समर्थ पुसाया, दुर्लिपि माझ्या असेल जी भाळी ॥

१ धार्यागीतिलक्षण.

पहिल्या चरणीं बरो ॥ मात्रा दुस्र्यांत सात आणी तेरा ॥
उभयदंडी हे रीती ॥ जीसे तिला अर्जातें सुभे आर्यागीती ॥

उदाहरण. वा० मोरी०

मी प्रिय करिन सकळवा ॥ आहे कीं, व्रज अहो असाध्वस कळवा ॥
निबसा घरिं घोरांनीं ॥ राशि फिरावें शिवेच्छु न रिघो रानीं ॥

आर्येचे पय्या, चपला, विपुला इत्यादि अवांतर भेद पुष्कळ आहेत ते येथे लिहिले नाहीत.

परिशेष.

केवळ प्राकृत कवितेंत मात्र येणारीं अशीं काहीं छंदे आहेत त्यांतून प्रसिद्ध तीं प्रसंगवशात् येथे सांगतो, तीं हीं.—अभंग, दिंडी, साकी, ओवी, आणि घनाक्षरी.

१ अभंग छंद.

अभंग मुख्यत्वे दोन प्रकारचे आहेत. एक मोठा अभंग आणि एक लहान अभंग. त्यांत मोठ्या अभंगाचे दोन प्रकार आणि लहान अभंगाचे तीन प्रकार असे सर्व मिळून पांच प्रकार आहेत. ते क्रमाने सांगतो.

मोठा अभंग.

मोठ्या अभंगास चार चरण असतात, त्यांत पहिल्या तीन चरणांस प्रत्येकीं सहा सहा अक्षरे आणि चवथ्या चरणास चार अक्षरे असतात.

पहिला प्रकार.

दुसऱ्या आणि तिसऱ्या चरणाच्या शेवटीं यमक असतें.

उदाहरण. अभंग तुकारामाचे.

काय वाणू आतां ॥ नपुरे ही वाणी ॥ मस्तक चरणीं ॥ ठेवीयला ॥ १ ॥
घोरीव सोंडिली ॥ आपुली परिते ॥ पन्य केले कैसें ॥ लोसंडासी ॥ २ ॥
जगाच्या कन्याणा ॥ संतांच्या विभूती ॥ देह कष्टविती ॥ उपकारे ॥ ३ ॥
भूतांची दया हें ॥ भोंडबल संतां ॥ आपुल्या ममता ॥ देहीं नाहीं ॥ ४ ॥
तुका मजे तुल ॥ पराधिया तुलें ॥ जमूत हें तुलें ॥ खवतसे ॥ ५ ॥

दुसरा प्रकार.

पहिल्या, दुसऱ्या, आणि तिसऱ्या चरणास यमक असते.

उदाहरण. अभंग तुकारा०

पंढरीस जावें ॥ जीवन्मुक्त व्हावें ॥ केशवा भेटावें ॥ जीवल्गा ॥ १ ॥
जन हे सुखाचे । दिल्या घेतल्याचे । बा अंतकाळींचे । नाहीं कोणी ॥ २ ॥

लहान अभंग.

लहान अभंगास दोन चरण असतात. प्रत्येक चरणास आठ आठ अक्षरे असतात. क्वचित् पहिल्या चरणास सहा अक्षरे असतात. दोन्ही चरणांस यमक असते.

उदाहरण. अभंग तुकारा०

जरी व्हावा तुज देव ॥ तरी सुलभ उपाव ॥ १ ॥
करीं मस्तक ठेंगणा ॥ लागें संताच्या चरणा ॥ २ ॥
भावें गावें गीत ॥ शुद्ध करोनीयां चित्त ॥ ३ ॥
तुका म्हणे फार ॥ थोडा करीं उपकार ॥ ४ ॥

त्याचा दुसरा प्रकार.

दुसऱ्या चरणाचीं सात अक्षरे असून चवथें यमकाक्षर असते.

उदाहरण. अभंग तुकारा०

पुढें आतां कैचा जन्म ॥ ऐसा श्रम वारसा ॥ १ ॥
पांडुरंगा ऐशी नांव ॥ तारी भाव असतां ॥ २ ॥

त्याचा तिसरा प्रकार.

व्याली आठ आठ अक्षरांमे चार चरण असतात, आणि पहिल्या तीन चरणांच्या शेवटीं यमक असते.

उदाहरण. अभंग. तुका०

देवा पार्यीं नाहीं भाव ॥ भक्ति वरी वरी वाव ॥

समर्पिला नाहीं जीव ॥ जाणावा हा व्यभिचार ॥ १ ॥

दिंडी छंद.

दिंडीला चार चरण असतात, आणि चरणाच्या शेवटीं यमक असते. सात कोठे दोनदोन चरणांचीं सारखीं, कोठे चारी चरणांचीं सारखीं यमके असतात. त्या छंदास अभरांचा नियम नाही, पण मात्रांचा नियम आहे. प्रत्येक चरणाम १९ एकोणीस मात्रा असतात, आणि नवव्या मात्रेवर अवसान असते. झणून ९ मात्रांचा एक व १० मात्रांचा एक असे दोन भाग होतात. त्यांच्या मात्रांची रचना अशी असावी कीं, पहिल्या भागांत प्रथम तीन मात्रांचा एकगण, झणजे एक गुरु, एक लघु, किंवा एक लघु, एक गुरु, किंवा तिन्ही लघु असा असावा. त्यापुढे तीन गुरु, किंवा सहा लघु, किंवा लघु गुरु भिलून सहा मात्रांचा गण असावा. दुसऱ्या भागांत पहिल्याप्रमाणे प्रथम तीन मात्रांचा गण, मग पुन्हा तसाच आणखी तीन मात्रांचा गण, त्यांच्यापुढे झणजे शेवटीं दोन गुरु असावे.

१ उदाहरण. दिंडी. रघुनाथ पंडित.

कथा बोलूं हे, मधुर सुधाधारा ॥ होय शृंगारा, करुणरसा धारा ॥ १ ॥

निषधराजा नळ, नामधेय होता ॥ वीरसेनाचा, तनय महा होता ॥ २ ॥

२ उदाहरण. दिंडी. रघु० पं०

चौगुणीने जरि पूर्णशीत भानु ॥ नळा ऐसा. तरि कळनिधी मानू ॥

प्रतापाचा जो न मावळे भानू ॥ तपासारीखा कोण दुजा वानू ॥ १ ॥

३ साकी छंद.

प्रत्येक साकीला दोन चरण किंवा दोन अर्धे असतात. आणि दोहोंच्या शेवटीं यमक असते. • प्रत्येक अर्धांत चार मात्रांचा एक गण असे सात गण झणजे २८ अट्टावीस मात्रा असतात. चवथ्या गणाच्या अंतीं झणजे सोळाव्या मात्रेवर अवसान असते. पूर्वी मात्रा-वृत्तांत मात्रागण पांच प्रकारचे सांगितले आहेत. त्यांनून कोण-तेही गण असले तरी चिंता नाही, पण गण निरनिराळे मोजता येतील असे असावे आणि शेवटीं गुरू अक्षर यावे.

उदाहरण. साक्या मीरोपंत.

श्रीरघुवंशीं ब्रह्मप्रार्थित, लक्ष्मीपति भवनरत्ना ॥
 विश्वसहित ज्याच्या जनकवै, कौसल्याधव तरला ॥ १ ॥
 राववि सिद्धिसि आश्रमि जो तो, गाधिज मागुनि ने त्या ॥
 शिकवि बलानिबला विद्या ज्ञान, अस्त्रे विधिच्या नेत्या ॥ २ ॥
 जनकमखाते मुनिमह जातां, प्रभुने गौतमभार्या ॥
 उदरिली ती पतिसह पूजी, स्तुतुनि अहल्या प्रायां ॥ ३ ॥
 यज्ञकरिभारी भवधनु भंगुनि, हयें मीता बाळा ॥
 माळा घालुनि वरिती झाली, रामा त्रिजगन्पाला ॥ ४ ॥

४ भोवी छंद.

भोवीला चार चरण असतात. तीन चरणांच्या शेवटीं यमक असते, चवथ्याला नसते. पहिल्या तीन चरणांस आठ आठ अक्षरे आणि शेवटच्या चरणास सात अक्षरे असावीं. हा मुख्य नियम. परंतु शब्द, अर्थ ह्यांच्या अनुरोधाने कवि उणी अधिक अक्षरे घालतात.

उदाहरण. ओं वी ज्ञानदेव.

जो सर्वां भुतांचे ठायीं ॥ द्वेषाते नेणेशि कांहीं ॥
आप पर जया नाही ॥ चैतन्य पै जैसे ॥

उदाहरण. ओं० मुक्तेश्वर.

पौरववंशीं प्रख्यात कीर्ती ॥ दुष्यंत नामा गुणैक मूर्ती ॥
श्रेष्ठ भूपालचक्रवर्ती ॥ वीर्ये शौर्ये आगळा ॥ १ ॥

उदाहरण. ओं० एकनाथ.

मस्तकींचे नीळ कुंतल ॥ जेंवि नभ अति सुनीळ ॥
तळीं मुखचंद्र निर्मळ ॥ भीमकीचा उगवला ॥

उदाहरण. ओं० श्रीधर.

यशोदा म्हणे हे जगजेठी ॥ आतां कैची तुझी भेटी ॥
स्नेह उमाले उठती पोटी ॥ स्तनीं पान्हा फुटलासे ॥ १ ॥

उदाहरण. ओं० रामदास.

आतां बंदू कवीश्वर ॥ जे शब्दसृष्टीचे ईश्वर ॥
नाहीं तरी हे परमेश्वर ॥ वंदावे ते ॥ १ ॥

५ घनाक्षरी छंद.

घनाक्षरी छंद ओंव्यांप्रमाणें आहे; पण तशा चार मिळून एक घनाक्षरी होते. घनाक्षरीला सोळा चरण येतात; चार चरण मिळून तिचा पाद होतो; प्रत्येक पादाच्या षोडशे चार चरण. त्यांत पहिल्या तीन चरणांस प्रत्येकीं आठ अक्षरे असून १२ मात्रा असल्या.

आणि चवथ्या चरणास सात अक्षरे असून . ११ मात्रा असाव्या,
असा प्रायः नियम असतो. प्रत्येक पादांत तीन तीन चरणांचीं यमकें
आणि प्रत्येक पादाच्या चवथ्या चवथ्या चरणांचीं यमकें असावीं.
ह्यास उदाहरणें.

३० घनाक्षरी वामनाची.

अहो कैकेयी हें काय ॥ केलें तुवां हाय हाय ॥
न म्हणवे तुज माय ॥ जन्मोजन्मीं वैरिणी ॥ १ ॥
सर्व जगदभिराम ॥ वना धाडिला तो राम ॥
केलें विख्यात कुनाम ॥ कीं हे पतिमारिणी ॥ २ ॥
तुझ्या वधें न अधर्म ॥ तुज मारावें हा धर्म ॥
परि निंदील हें कर्म ॥ राम पापकारिणी ॥ ३ ॥
नाहीं तरीं प्राण आज्य ॥ तुझें घालोनियां प्राज्य ॥
जाळोनियां सामराज्य ॥ दाखवितों करणी ॥ ४ ॥

उदाहरण दु० घनाक्षरी वामनाची.

म्हणें भरत हा राम ॥ ऩाहे ऩाहे मेघश्याम ॥
वसिष्ठ हा गुरू नाम ॥ तोही मज कोपला ॥ १ ॥
अंतरले तुझे पाय ॥ तया राज्याचे उपाय ॥
सगिे मज हाय हाय ॥ नव्हे गुरू आपला ॥ २ ॥
अधितुल्य वाटे राज्य ॥ मज जाळील साम्राज्य ॥
वरी ऋषी घाली आज्य ॥ त्यानें जीव तापला ॥ ३ ॥
दावीं सत्वर चरुण ॥ किंवा स्वामी दे मरण ॥
तुझ्या नामाचें स्मरण ॥ त्याचा भव संपला ॥ ४ ॥

उदाहरण. घना० मोरोपंत.

विश्वामित्र तपोधन । त्वाचें तोषवाया मन ॥
 तृपितें तृपिता वन ॥ पीतां दावें ज्या परी ॥ १ ॥
 गुरूकें दशस्यंदन ॥ रामलक्ष्मणनंदन ॥
 अर्पी करुनि नंदन ॥ चिन्तीं ह्मणे हापरी ॥ २ ॥
 बळानिबळाच्या दोन ॥ विद्या दे गुण वदोन ॥
 प्रवास राज्यपदोन ॥ न वाटे त्याउपरी ॥ ३ ॥
 प्रेमें अस्त्रज्ञानदान ॥ दे रामास बहुमान ॥
 गाधिज सत्कथापान ॥ करवी परोपरी ॥ ४ ॥

उदाहरण. घना० मोरोपंत.

मुनि गुरू ह्मणे हाण ॥ तोंचि सोडोनि सुबाण ॥
 ताटकेचे हरी प्राण ॥ राम लावी न क्षण ॥ १ ॥
 सिद्धाश्रमीं निशाचर ॥ सुबाहु प्रमुख स्वर ॥
 संहारी ह्मणोनी शर ॥ करी यज्ञ रक्षण ॥ २ ॥
 पुंस्ववाते महाशूर ॥ मारीच्या उडवी दूर ॥
 देवें नाहीं झाला चूर ॥ तोकीं तें विलक्षण ॥ ३ ॥
 विश्वामित्र सभाजन ॥ करी स्तुतीस भाजन ॥
 सर्वं करी सभाजन ॥ झाले तेव्हां सक्षम ॥ ४ ॥

व्याशिक्षण प्राकृत कवितें अनेक प्रकारच्या चालींचीं पदें, कटिबंध,
 चूर्णिका, इत्यादि प्रकार आहेत ते सांगण्याची येथें आवश्यकता नाही
 झणून सांगितले नाहीत. सर्वां झणून जो प्रकार आहे तो नुक्तात
 भरण्यासारखा आहे झणून तो वर सांगितला आहे.

उपसंहार.

श्लोक.

हे वृत्तदर्पण अतश्ज्ञानार्थं केलें ॥ मुक्तांसमोर जरि धैर्य धरोनि नेलें ॥
 ऐकोन हांसतिल रीति नवीच कानें ॥ हातीं तथापि धरितीलचि कौतुकानें ॥१॥
 येथें जें पडलें उणें अधिक तें विद्वज्जनीं साहिजे ॥
 प्रेमें पूर्ण कृपा करोनि बरवें केलें तिहीं पाहिजे ॥
 जे जे थोर परोपकाररत त्यां हें योग्य आहे सदा ॥
 त्यांचा तो उपकार फारच आम्ही मानूं सदा सर्वदा ॥ २ ॥
 धुंडोनियां वृत्तमुधाकरातें ॥ जे लागले वृत्तमणी करातें ॥
 करोनि त्यांचीच सुवृत्तमाला ॥ समर्पिली म्यां विबुधोत्तमाला ॥ ३ ॥
 हा ग्रंथ गोडबोले उपनामक परशुराम तात्यानें ॥
 केला बाचायाला याच्या हृदयांत रसिकता त्यानें ॥ ४ ॥
 सत्राशें व्यायशींच्या हा संपला रौद्रकसरीं ॥
 श्रावणाच्या कृष्णपक्षीं दशमी भानुवासरीं ॥ ५ ॥

समाप्त.